

La pràctica del conreu de l'arròs a l'Empordà, segle XVIII (abans de la reglamentació de 1767)

*Rice cultivation in the Empordà region, 18th century
(prior to regulation in 1767)*

*Pere Gifre Ribas**

Resum

El conreu de l'arròs a l'Empordà va suposar la introducció del regadiu en un sistema agrari dominat per la rotació biennal dels cereals de secà. Durant el segle XVIII, el moment de màxima expansió, i abans, el conreu de l'arròs va entrar en el sistema de rotacions fins el punt de poder fer més intensiu l'ús agrícola del sòl. El regadiu ho facilitava, i també l'ús més intensiu de la força de treball. En aquest estudi s'apunten quines eren les pràctiques de preparació de la xarxa hidràulica i dels treballs que requeria l'arròs. Per fer-ho s'usa documentació de procedència variada, bàsicament la que ha estat resultat de la contractació entre els agents dels diferents sectors que intervenen en el conreu de l'arròs.

Paraules clau: arròs, agricultura, Empordà, irrigació, molins, segle XVIII.

Abstract

Rice cultivation in the Empordà region of Catalonia implied the introduction of irrigation into an agrarian system dominated by the biennial rotation of rainfed cereals. During the eighteenth century - the time of its greatest expansion - and previously, rice cultivation was part of the system of rotation up until more intensive agricultural use of the soil became possible. Irrigation facilitated this, along with more intensive exploitation of the workforce. This study aims to shed some light on irrigation system management as well as rice farming practices. The article draws on a variety of documents, mainly those resulting from contracts drawn up between the different parties involved in rice cultivation.

Keywords: rice, agriculture, Empordà region, irrigation, mills, 18th century.

* Membre del Centre de Recerca Històrica de la Universitat de Girona. Correu electrònic: pere.gifre@udg.edu. Agraïxo les consideracions dels dos avaluadors anònims que han millorat el text final.

Rebut: I-2017. Avaluat: IX-2017. Versió definitiva: X-2017.

Ara per ara, no disposem de cap reglament per als usos de l'aigua, ni de tractats d'agricultura sobre el conreu de l'arròs a l'Empordà —com a molt, el *Llibre dels secrets d'agricultura* de fra Miquel Agustí hi dedica dues pàgines—,¹ ni tampoc de geògrafs coetanis que al segle XVIII descrivissin el conreu. Hi ha, d'altra banda, referències esparses en textos del segle XIX, quan es reprèn, momentàniament, el conreu (Congost i Gifre 2001). Però sabem que hi havia una «pràctica» que seguia una tradició secular. Hem volgut acostar-nos-hi, tal com n'ha quedat el rastre a la contractació que se'n deriva i que s'ha registrat als protocols notarials,² i també la derivada de la conflictivitat que va generar el seu conreu, des dels testimonis, els requeriments i les denúncies a la cúria, especialment a Ullà i Torroella de Montgrí, però també de les pliques, on s'exposen els arguments de les parts, sovint evocades a l'Audiència. Finalment, s'ha fet ús de les memòries generades entorn de la controvèrsia del conreu i de les dues reglamentacions de 1767 i 1775 (Carrera 1947; Vilar 1966; Surroca 1979). No són consells agronòmics ni receptaris, sinó realitats.

Al l'Empordà, el conreu de l'arròs s'ha de situar en el marc d'un sistema agrari de mas, amb rotació biennal i en una agricultura a «ús i costum de bon pagès». Fins a 1767, el conreu de l'arròs, no sense controvèrsia pels efectes sobre el paludisme de la zona, era un més del litoral empordanès. A partir de 1767, quan s'obliga, segons les partions determinades per l'Audiència, a conrear arròs un any de cada cinc —solució adoptada per acabar amb les fortes disputes— es trenca la pràctica agrícola. L'obligatorietat que s'imposa cada cinc anys suposa un trencament de les rotacions i una ingerència a la contractació. Hi ha un abans i un després de la reglamentació (Congost i Gifre 2001; Gifre, 2016a). Aquí ens hem volgut fixar en el que era la pràctica del conreu de l'arròs en el litoral empordanès abans de les ordenances que tot ho pretenien regular, és a dir, en l'etapa marcada per la negociació entre les parts (Gifre 2016b).

En aquesta agricultura tradicional,³ el conreu de l'arròs trenca pràctiques habituals: l'any de guaret no sempre s'observarà, hi haurà un ús més intensiu del sòl i comportarà un augment de la producció i de la productivitat. I, és clar, un augment dels ingressos de tots els sectors: senyors de molins i senyors de l'aigua, delmadors, senyors útils i capital urbà que inverteix, via arrendaments, en l'arròs. Tot plegat, a més, generarà una demanda de treball extraordinària, per activitats d'infraestructura hidràulica i de les activitats pròpies del conreu de l'arròs, que convertirà els pobles arrossers en focus d'atracció de jornalers, atrets per la possibilitat de

1. En el llibre del Prior, publicat el 1617, s'exposen les virtuts del conreu que, diu, «se fa en València, y en Cathalunya, en lo bisbat de Gerona, a les parts de Torroella de Mongrri»; Agustí (1617) p. 85-86. No sabem, però, quan ens parla de les pràctiques, si ho fa per coneixement directe; vegeu Giralt 2002a; Martí 2008; Luna-Batlle 2013 i 2015. Xavier Luna-Batlle (2013: 72) considera que aquesta és una aportació original de Miquel Agustí. Per orígens, de pares de Centenys i d'Avinyonet de Puigventós, i assentat a Perpinyà, encara que lluny de la zona arrossera empordanesa, alguna cosa en podia saber.

2. Aquest text forma part d'un projecte més ampli que, tot i haver donat ja alguns estudis (Gifre 2016a i 2016b), encara té molt treball d'arxiu per desenvolupar, especialment en els protocols notarials d'aquesta zona arrossera que, no és pas casualitat, en el segle XVIII tenia notaries als principals municipis arrossers: Albons, l'Armentera-l'Escala, Pals, Torroella de Montgrí, Ullà i Verges. Algunes d'aquestes notaries, com la de Torroella de Montgrí, han conservat també llibres de cúria. Es fa més difícil seguir la contractació que es feia en altres notaries on tenien fixada la residència els senyors de molins, de l'aigua, els propietaris de terres o els arrendataris, en part palliada, però, per l'accés als arxius patrimonials del marquès de Sentmenat o als Barutell-Sans, senyors de molins i senyors de l'aigua.

3. Giralt 2002b: 299. Per València, es constata com la pràctica anava més avançada que l'agronomia en matèria d'introducció de milleres en el conreu de l'arròs en el segle XVIII (Mateu 1987: 62). Són importants les observacions que fa Peris (2003), a qui agraïem aquesta i altres informacions sobre l'arròs al País Valencià.

jornals i, en alguns moments excepcionals, per uns elevats salaris que depassaran, a la segona meitat del segle, l'habitual jornal a set sous i sis diners (Vilar 1966: 311).

Precedents del conreu de l'arròs

En diferents ocasions, a fi de remarcar l'antiguitat del conreu de l'arròs a l'Empordà, durant el segle XVIII, es fa referència a la concòrdia del doctor en drets Miquel Pere amb la batllia reial de Catalunya el 1452, per la qual podia construir un o més molins arrossers al terme de Pals, amb caràcter exclusiu, i fer ús de l'aigua del rec que anava del Ter als molins i fins al mar, a fi de regar arròs. Amb anterioritat, Miquel Pere havia obtingut establiment per construir un molí fariner.⁴ D'aquest molí, en tenim notícies posteriors. En l'arrendament que en fa un descendent de Miquel Pere, el 17 de març de 1596, Antic de Tafurer i Peres, donzell, arrenda el molí fariner («molendina farineria») per cinc anys i 600 lliures.⁵ El 4 de desembre de 1608, al molí fariner s'hi afegeix l'arrosser i l'heretat, i tot plegat s'arrenda per 2.400 lliures o, el que és el mateix, 800 lliures anuals.⁶ Podem suposar que l'augment de les dues-centes lliures prové del molí arrosser i, sobretot, del conreu de l'arròs. És una suposició. El 14 de juliol de 1672, el batlle general de Catalunya va ratificar la llicència a Salvador de Tamarit i Tafurer, senyor dels molins de Pals, de prendre l'aigua del rec que anava als seus molins, amb la finalitat de regar arròs, talment com ho tenia Miquel Pere.⁷ Per la seva banda, el marquès de Ciutadilla i Ramon Sans, el 1764, com a senyors de les aigües que entren en els molins de Verges i Belcaire, diuen que «de tiempo inmemorial, por manera que se podría justificar con instrumentos públicos de más de quatro siglos atrás»⁸ concedeixen les aigües per regar arròs als termes de Tor, la Tallada, Albons, Viladamat, Canet i Ullà. Per Torroella de Montgrí, el comte de Solterra allegarà títols de 1405, 1431 i 1563 d'estar en possessió de tenir-hi molins i d'agafar l'aigua del riu Ter,⁹ i més tard es fa referència a unes ordinacions de 1556 sobre conreu d'arròs (Surroca s.d.: 21). La sembra de l'arròs a l'Armentera queda documentada el 1614 (Roig 2007: 416). El que assenyalen aquestes referències és que el conreu de l'arròs a l'Empordà ve de lluny, però és en el segle XVIII quan assoleix la màxima extensió, que algunes aproximacions situen en les 6.500 ha (Surroca 1979: 76), i la major conflictivitat.

4. Arxiu Històric de Girona (AHG). Torroella de Montgrí: 345. El 31 de maig de 1747, Salvador de Tamarit i Xammar presenta a la Intendència de Catalunya una instància per demanar que sigui pregonat el dret de l'ús de l'aigua, sense que ningú en pugui fer ús sense el seu permís. Ho concedeix l'intendent Josep de Contamina. Exemplant imprès.

5. Arxiu Nacional de Catalunya (ANC). Arxiu Dosrius. 3382.2.1.

6. ANC. 3382.2.1. «Per causa y rahó del arrendament dels molins fariner y arrosser, casa y castell, ab sos patis y corrals de la heretat que lo senyor Francesc Taffurer y Peres, donzell, en la ciutat de Gerona domiciliat, té y pocehex en la parròquia y terme del castell de Pals», a mossèn Francesc Burgués, ciutadà de Girona, i a Tomàs Ripoll, domiciliat a Torroella de Montgrí, mercader. Fan la capitulació per tres anys.

7. AHG. Torroella de Montgrí: 345.

8. Petició a l'Audiència de sembra d'arròs per a l'any 1764, que decreta favorablement el 9 d'octubre de 1764 el marquès de la Mina. Biblioteca de Catalunya (BC). Saudin 8º, 306. Exemplant imprès.

9. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA). Arxiu Sentmenat. Empordà 55b, plec 42.

La infraestructura hidràulica

Els senyors de molins i d'aigua són protagonistes de l'expansió de l'arròs en terres empordaneses. Directament o indirecta, a través dels arrendataris dels molins i dels drets de l'aigua, han de proporcionar l'aigua necessària al regadiu de l'arròs. La infraestructura que requereix passa per la xarxa de molins i recs, la conservació i el manteniment dels quals, juntament amb el regadiu, generen una gran quantitat de jornals que, a més dels derivats del conreu de l'arròs, fan que aquesta zona del litoral empordanès sigui un punt important d'atracció de mossos i jornalers.¹⁰

Molins i recs

El memorial que presenta el procurador de les universitats de Torroella de Montgrí, Pals, Empúries i l'Escala a la cúria de Torroella de Montgrí el 27 d'octubre de 1787 assenyala la principal geografia arrossera empordanesa. I ho fa posant de manifest les tres grans séquies o canals d'aigua que permetien el conreu de l'arròs: les dels molins de Pals, Torroella i Verges i Belcaire. No relaciona els molins de Gualta. Per sembrar arròs calia, primerament, posar d'acord els interessats, amb la qual cosa s'establí una negociació entre els propietaris de les terres i els senyors de l'aigua, en el seu cas els arrendataris, que acabava en unes capitulacions. Les capitulacions havien d'establir quines serien les «partions» on se sembraria arròs i els propietaris de l'aigua s'obligaven a portar-la-hi, a canvi d'una compensació, el dret d'aigua.¹¹

Otro sí, que la siembra y riego de arroz de el agua del río Ter en los términos de los pueblos referidos siempre se ha observado practicar en esta forma, esto es, por las tierras de los lugares de Pals, Boada, Fontclara, Fontanillas, Gualta y parte del término de Torroella sitas a la parte de medio día de dicho, tomándose las aguas de la azequia del molino de Pals; por las tierras de dicho término de Torroella, que son de la parte de cierto u tremontana de dicho río Ter, tomándose las aguas del molino nombrado de Torroella; y por las restantes tierras que son de los lugares de Canet, Ullá, Tor, la Tallada, Albons, Bellcayre, la Escala, Vilademat y Sinch Claus, valiéndose de las aguas que discurran por la azequia llamada del molino de Bellcayre, según que los dueños de los respectivo terrenos convenían con los de las aguas en sus respectivo partes, términos y territorios, y formándose de los respectivo riegos de las acequias de los tres ya nombrados molinos en cada un año aquellas posibles porciones a que, según los tiempos, podía extenderse y adaptarse el riego y siembra de arroz, como lo dirán los testigos ministradores, y es verdad público y notorio.¹²

10. No és estrany que Sebastià Casanovas, quan entre 1720 i 1730 se n'anà «a seguir los amos», anés a Verges, l'Escala i Torroella de Montgrí, on acabà en un molí «blanquejant» arròs (Casanovas 1978: 82, 86).

11. El dret de l'aigua sovint consistia en una quartera d'arròs per vessana (2187 m²).

12. Arxiu Municipal de Torroella de Montgrí (AMTM). 1.4.1. 1767. Procés informatiu sobre arròs. 1767. Presentat a la cúria de Torroella de Montgrí el 27 d'octubre 1787. Ítem 6.

El manteniment del molí, de la resclosa i del rec era bàsic en aquesta infraestructura. Salvador de Tamarit, comte de Solterra,¹³ quan, el 12 de gener de 1756, arrenda les heretats del molí del mig i d'avall a Torroella de Montgrí, disposa la mateixa clàusula per als arrendataris dels dos molins: que cada any els masovers estiguin obligats a portar quaranta carretades de pedra «en lo embocador de la resclosa de dit molí» i «quant se farà lo rech del molí, tingau obligació de fer la vida als jornalers».¹⁴ En l'arrendament del comte de Peralada, del 17 d'abril de 1760, els arrendataris estan obligats a portar durant els cinc anys de l'arrendament al molí fariner i arrosser de Gualta mil carretades de pedra per a la resclosa. A banda d'altres funcions pròpies del moliner: acomodar la pedra remoguda de la resclosa, mantenir el bramador¹⁵ de la resclosa i treure la sorra. En el contracte també s'inclou l'aigua dels recs i les séquies que surten del molí fins al Daró.¹⁶

En canvi, com a senyor de l'aigua, el comte de Solterra diu que no li correspon a ell fer-se càrrec de les destrosses ocasionades en el rec per les avingudes del Daró, com la que hi va haver l'hivern de 1762.¹⁷ Una altra inundació es va repetir el 16 d'octubre de 1763.¹⁸ En aquesta darrera avinguda del Ter i el Daró, la infraestructura hidràulica va quedar molt malmesa. L'any següent, la universitat de Torroella de Montgrí paga 2916 jornals a 7 sous i 6 diners per refer el sistema de recs i séquies i 382 jornals de mestre de cases a 8 sous; en total, el març de 1764 es van pagar 1.602 lliures 11 sous 2 diners.¹⁹ El setembre, per refer les goles del Daró, les universitats de Gualta, Fontanilles i Fontclara paguen a diferents treballadors i mestres de cases 1.390 lliures 10 sous.²⁰

Quan el procurador de Marianna Sans i de Barutell, hereva del seu pare Bonaventura de Barutell i de Joan Antoni de Barutell, germà, pren possessió dels béns, el primer que relaciona el 10 de novembre de 1753 és l'aigua que surt de la resclosa de Colomers i que s'introdueix en el canal dels molins de Verges i Belcaire, i ho fa abans de prendre possessió del delme de Verges i la Tallada, o els masos de la Tallada.²¹ L'aigua del Ter, que té en indivís amb el marquès de Ciutadilla, senyor dels molins de Verges i Belcaire, canalitzada des de Colomers i fins al mar d'Empúries, ha de ser portada a través del rec del molí a les terres de la plana per regar l'arròs. El 25 de maig de 1755 té lloc la presa de possessió al procurador de Narcisa Meca, vídua d'Antoni Meca, marquès de Ciutadilla, i també, amb el cerimonial acostumat, comença per posses-

13. Era, també, senyor dels molins de Pals. En la capitulació de l'arròs per als anys 1761 i 1764 per la partió del mas Reus i Torta, i la partió del Rodonell i pla de Gualta per a 1762 i 1765, pel fet que hi ha molta sorra a l'embocament dels recs a causa de la vinguda del Ter, diu que correspon al comte de Peralada, senyor del molí de Gualta, que ha de tenir els recs nets i condrets des del cadirat del Ter fins al molí de Gualta, segons sentència del 17 de juliol de 1522 (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 338, f. 398r-400v).

14. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 390, f. 36r-41v.

15. Comporta de fusta.

16. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 338, f. 269r-272v.

17. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 394, f. 236r-237v.

18. «Inundació extrema o molt copiosa que per las ayguas del riu Ter esdevingué en lo die setse y següents del corrent mes en los territoris de esta comarca del Empurdà»; AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 395, f. 694r.

19. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 396, f. 2364-241v, 244r-246v i 247r-249v.

20. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 396, f. 665r-676v. Les universitats rebran, per ajuda de costa per tancar les goles del Daró, diferents pagaments de particulars per les terres d'arròs: del procurador dels Carles, de Josep Pla i López o de la universitat de Torroella de Montgrí, f. 704r-v i 733r.

21. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 336, f. 566r.

sionar-se de l'aigua del rec del molí.²² La resclosa de Colomers és vital en aquest rec i, per mantenir-lo, l'arrendatari dels béns de Sans i de Barutell s'obliga, el 24 de maig de 1762, a portar cent cinquanta barcades de pedra a la resclosa de Colomers i la feixina necessària, així mateix, segons una concòrdia a què arribaren el marquès de Ciutadilla, Bonaventura de Barutell i Josep de Gandolfo el 28 d'octubre de 1743, l'arrendatari estava obligat a contribuir en la conservació de la séquia dels molins de Verges i Bellcaire i els ponts de Colomers fins al mar, «en los anys, emperò que de la aygua de dita assèquia se règuia alguna partió de arròs», i encara quedava obligat a contribuir a reparar qualsevol obertura que es produís a la Salvetat de Jafre en una quarta part.²³

Negociació i capitulacions per la sembra d'arròs

A canvi de la cessió de l'aigua i de fer-la arribar fins a les partions, els senyors de l'aigua o els seus arrendataris percebien en compensació una quartera d'arròs per vessana sembrada. En aquesta quantitat, però, hi ha diferències. A Torroella de Montgrí, Teresa de Tamarit, senyora de l'aigua del molí de Pals, abans de 1740 percebia 150 dobles l'any. El 1722, la universitat de Torroella de Montgrí va convenir-ho, tot i que demanava una quartera d'arròs per vessana. Però, per contra, quan els regidors donaven les terres per sembrar arròs a les Deveses percebien cinc quartans per vessana i els masovers quedaven obligats a fer dos jornals al regadiu. L'oposició a la universitat de percebre més de la quartera per vessana va provenir del sagristà i el domer de Sant Genís de Torroella de Montgrí. Amb tot, l'1 de febrer de 1724 decidien «si algú voldrà donar 6 cortans, com l'any passat, per l'arròs de la Devesa». No hi devia haver ningú, i el 26 de febrer es donava a cinc quartans, i també es repetia el 14 d'abril de 1729 i el 12 de març de 1732. El 2 de setembre de 1740, l'acord amb Salvador de Tamarit per sembrar arròs el 1741 i 1742 ja no serà a 150 dobles l'any, sinó a quartera per vessana,²⁴ que els regidors, en qualitat de senyors útils, traspassaven als masovers. De gran importància per fer efectiu el pagament de la quartera d'arròs per vessana, que més endavant voldrà establir-se en el novè de la collita, és el coneixement de la superfície sembrada d'arròs. A aquesta finalitat es dedicava la figura del canador, expert en la tècnica del recompte de la superfície, els números del qual no sempre eren acceptats per les parts: arrendataris del dret de l'aigua i senyors útils i propietaris de terres.

Els arrendataris dels molins i de l'aigua estaven obligats a proporcionar l'aigua suficient per al conreu de l'arròs. Sovintegen les queixes de particulars manifestant que el rec «no tinga la deguda capacitat, ni estiga ab la deguda forma per portar la suficient aygua per regar lo arròs

22. «Tomó posesión real, corporal y actual o quasi de dichas aguas o uso de aquellas de dicha resclosa y cadiras a principio de dicha assequia hasta el mar de Empuries en donde discurren dichas aguas y de todos y cualesquiera derechos y prerrogativas, libertades y facultades acerca el uso de dichas aguas, y en señal de dicha posesión, por medio de Salvio Perich, jornalero de dicho lugar de Colomés, guardián de dicha resclosa y cadiras, ha hecho cerrar las cadiras de dicha resclosa por las quales, assí cerradas, se suspende que el agua no entre en la dicha assequia y se inclina al albeo del río Ter, y enseguida hizo levantar dichas cadiras y se introduxo el agua en dicha assequia»; AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 389, f. 287v.

23. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 394, f. 358r-361v.

24. AMTM. 1.2.1.2. Llibre de conclusions de Torroella de Montgrí. 1706-1741. Les resolucions s'han de localitzar per la data, ja que el volum no està paginat.

de dita partió», i també sovint assenyalen que la causa és l'obertura de branques²⁵ i de botades²⁶ per regar altres terres que no són de la partió.²⁷ A fi d'evitar-ho, el marquès de Ciutadilla i Ramon Sans obtindran ban de la Intendència perquè ningú no impedisés el lliure curs de l'aigua, amb pena de tres lliures, i sis si era de nit, el 20 d'octubre de 1736. Aquest ban que era renovat el 28 de juliol de 1744 i el 21 d'octubre de 1764.²⁸ La renovació de la crida de ban volia dir que es mantenia l'obertura de branques i de botades o era un advertiment per assegurar el reg?

Per anar bé, les capitulacions s'havien de tancar abans d'acabar el mes de novembre; si es feia més tard, les terres ja estaven sembrades del cereal de secà que corresponia en la rotació biennal establerta, segons era «ús i costum de bon pagès», i la sembra d'arròs hauria d'esperar fins a l'any següent.²⁹

La concessió del regadiu al «menos donant»

Quan s'havia acordat sembrar arròs entre els senyors de l'aigua i els terratinents, prèvia crida pública, es donava a conèixer la taba de condicions per a la construcció («fàbrica») del regadiu. Corresponia als propietaris de terres, i allà on hi havia partions amb terres de les universitats aquestes també hi intervenien, assumir el cost de la portada de l'aigua fins a les parcelles. El lliurament de la fàbrica del regadiu es donava al «menos donant». Els adjudicataris acostumen a ser colles de treballadors de la rodalia.³⁰ Algunes vegades, la nova construcció d'un rec es donava a tant la cana.³¹

25. Ramificacions del canal principal.

26. Resclosa practicada amb pals i terra a fi de desviar el curs de l'aigua canalitzada. Una definició de botada la trobem en l'ítem 12 i 13 de l'articular del plet que sosté el marquès de Ciutadilla, Sans i d'altres contra la universitat de Verges que, en dues ocasions, va esbotzar la botada de l'arròs. «12. Otro sí digo, que para hacer subir el agua que discurre por el conducto de los molinos de Verges y Bellecaire, propios del ilustre marqués de Ciutadilla, para regar las tierras citas en el territorio nombrado Pla de Sagalás es preciso poner dentro la misma sequia un impedimento, que vulgarmente se nombra botada o parapeto, como lo dicen los testigos, prácticos y noticiosos, y es verdad, público y notorio. 13. Otro sí digo, que en efecto en el día 11 de mayo del año pasado 1764 el ilustre marqués de Ciutadilla y don Raymundo Sans, mis principales, eo sus arrendatarios, mandaron construir dentro la sequia propia del marqués de Ciutadilla y en el distrito que esta discurre por el término de la Tallada, una botada o parapeto para guiar el agua al territorio nombrado Pla de Sagalás, porque en el sitado día quedó del todo concluido, y en esta maniobra gastaron crecidas sumas, como lo dirán los testigos que así lo vieron y experimentaron, y es verdad público y notorio» (Plet entre el marquès de Ciutadilla i els regidors de Bellecaire, Canet, la Tallada i Ullà contra Manuel Perich i altres de la vila de Verges, a l'Audiència, sala del noble Manuel Veyán, per la rompuda de la botada de l'11 i 13 de maig de 1764 i per les pèrdues ocasionades al reg de l'arròs del pla de Segalás. ACA. Sentmenat. Empordà. 55b).

27. Aquest és el requeriment que fan els elets de la concòrdia de creditors de Torroella de Montgrí, el 15 d'abril de 1761, a Joan Martí, moliner de Gualta (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 656, f. 356v).

28. ACA. Arxiu Sentmenat. Empordà 55b, plec 33.

29. El 27 de novembre de 1765, els masovers de les Deveses de la universitat de Torroella de Montgrí, que tenien arrendades les heretats, es queixen al batlle, síndic i regidors, que tot i figurar una clàusula en el seu arrendament on es diu «que sens vostre consentiment no's farà arròs en las ditas Devesas, menos en los temps assenyalsats y corresponents que és de sinch en sinch anys», i havent-se'n fet el 1763, en volen tornar a fer el 1766, amb la qual cosa es perdrien els blats que tenen sembrats. El síndic procurador, Salvador Quintana i de Font, ciutadà honorat de Barcelona, els dona la raó: «no consentiré en tal siembra en el próximo venturo año, como a novicia a los intereses de la universidad» (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 397, f. 599r-v i 601v).

30. Al segle XVIII rebien el nom de palafanguers (Vega 2015: 36-37).

31. És el cas de la fàbrica del rec Massot, lliurada el 2 de maig de 1762 per la universitat i particulars de Torroella de Montgrí amb l'objectiu de tenir-lo acabat pel mes d'abril de l'any següent; AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 394, f. 310r-311v.

L'«impressari» a qui s'adjudicava la fàbrica del regadiu tenia l'obligació de prendre l'aigua del rec del molí, des d'on se li assenyalsés, i portar-la fins a la partió. Amb aquesta finalitat havia d'eixamplar i aprofundir la séquia, i posar estaques i feixines on convingués. I, molt important, ja que en depenia el creixement de la planta: donar l'aigua en cada moment del cicle de l'arròs. Això implicava que hi havia d'haver una avinença entre els propietaris i masovers a l'hora de decidir treure o donar l'aigua, i avisar l'adjudicatari del regadiu, el qual estava obligat a tenir residència fixa en el lloc. L'arribada de l'aigua era imprescindible per al creixement de la planta. I els eixugons³² eren vitals per al bon creixement de l'arròs, sobretot el darrer, quan l'arròs estava granat.³³ De la mateixa manera que aquests treballadors havien de tenir cura de portar l'aigua, també havien de permetre la lliure circulació dels veïns, amb la qual cosa els correspon construir i mantenir els ponts.

Primo, sàpia lo impressari que, des del paratge ahont se destinarà pèndrer la aygua del rech del molí de Gualta fins a la closa de la heretat que habita per masover Miquel Llorens en què ha de arribar dit regadiu, haurà de donar la amplària y fondària corresponent, a saber, den-del hort de Joseph Boris de vora Ter fins al Prat d'en Birolet se li hage de donar dos fangadas y escatxas³⁴ de totas dos vores; y que a dit cantó del hort ahont ha romput lo riu Ter, hi degan fer un terraplè; y a la carretera que passa a la abeurada degan fer altre terraplè a fi que la aygua no se extravie; y que a la obertura que s farà al dit rech del molí de Gualta hage de fer y posar una caixa o dos en cas sie necessari per lo curs de la aygua, havent de fer una branca que arribia fins lo camp Reynés, y altre fins lo rieral, afrontant ab las dos vessanas del Germà, de amplària vuyt pams y fondària necessítia.³⁵

L'acta de lliurament de la fàbrica del regadiu es fa els mesos de març i primers dies d'abril. El 15 d'abril sol ser la data màxima per tenir-lo apunt. Així, quan, el 5 d'abril de 1763, la universitat de Torroella de Montgrí lliura la taba i adjudica la fàbrica del regadiu de la partió de les Deveses a Lluís Roura i altres treballadors de Torroella de Montgrí, per 270 lliures, es disposa que es tingui per Pasqua.³⁶ Més endavant és requerit perquè l'obra estigui acabada el 13 d'abril.³⁷ Del fet que hi havia pressa perquè es portés a terme el regadiu en tenim una bona

32. Moment en el qual l'aigua es talla i no arriba a les parcelles d'arròs: «en las ocasiones en que se quita la dicha agua de las referidas balsas, que vulgarmente llaman aixugones». Així ho explica el procurador de Verges, Antonio Pons, en plet amb el marquès de Ciudadilla, el 1765; ACA. Sentmenat. Empordà: 55b.

33. «Ítem, que durant lo temps de arròs haurà de tenir cuidada de donar la aygua necessària per a rregar de continuo lo arròs de ditas partions [...] y llevar-la, y donar-la, quant se faran las axugons, y que en cas que en la última axugó lo dit regadiu fos ensorrat, lo deurà limpijar en deguda forma, y també deurà tenir condret durant dit temps de regadiu, y en cas que per mala conducció ocasionàs alguns danys, serà obligat en pagar-los». Acta de lliurament del regadiu de la partió de baix de les Deveses de Torroella de Montgrí a Joan Blanch, pagès de Gualta, el 5 d'abril de 1762. El 20 d'abril eren requerits per la universitat de Torroella de Montgrí perquè «la caxa que és construhida al embocador de dit regadiu no sie capàs de aportar aygua ni sols per una de ditas partions»; AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 394, f. 258v i 290r-v.

34. De «catxar», pressionar de dalt a baix amb la fanga.

35. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 395, f. 251r-v.

36. L'adjudicació el 5 d'abril —data tardana—, la universitat de Torroella de Montgrí la repeteix dues vegades més: el 1757, a Joan Martí, moliner de Gualta, el regadiu vora el Ter de les Deveses per 285 lliures (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 391, f. 344r-v), i el 1762, a Joan Blanch, pagès de Gualta, la partió de baix de les Deveses per 411 lliures. Aquest any 1762, els regidors de Fontanilles adjudiquen la fàbrica de l'obertura del rec del molí de Pals al Rodonell a Joan Saculi, treballador de Gualta, per 95 lliures el 12 d'abril (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 394, f. 258r-259v i 273r-v). Després de l'avinguda del Ter i el Daró, el 1764, la fàbrica del regadiu del mas Reus, que va des del molí de Gualta fins a les basses d'en Capellà, l'adjudica l'arrendatari del molí de Gualta a Joan Blanch, treballador, i d'altres, per 440 lliures el 15 d'abril; AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 396, f. 331r-332v.

37. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 395, f. 268r-v.

prova en les intimacions i requestes que el 8 d'abril de 1765 es fan a la cúria de Torroella de Montgrí contra Joan Martí, moliner i arrendatari, entre d'altres, del molí de Gualta i les rendes del comte de Peralada. En el requeriment que fan uns particulars insten: «si per tot lo die catorse del corrent mes no's troba la gola del riu Daró tapada, a fi que en cas que la avinguda de dit riu vingués no patesquian los dits arrossos que se sembraran en ditas terras..., renunciarem a favor de vostra mercè la dita terra y la facultat de fer arròs». En resposta a aquest darrer requeriment, el procurador del comte de Peralada, el mateix dia, lliura el regadiu a Joan Suquet, treballador de Gualta, per 227 lliures i 10 sous, amb la condició que ha de tenir-lo acabat el 15 d'abril.³⁸ La intensitat de treball requerida era elevada. El 28 d'abril, sense que sapiguem quan es va donar per acabada l'obra, hi ha la signatura de l'època. Qui paga és Joan Martí, moliner de Gualta.³⁹ A fi de conduir l'aigua del rec del molí cap a les diferents parcelles, es practicaven les botades.

El conreu de l'arròs

Obligacions dels masovers

En els contractes de masoveria, els propietaris solen fer reserva expressa de la meitat de les terres d'arròs. Així ho trobem en tres contractes d'arrendament que fa Francesc d'Alòs i de Mach, en nom de la seva muller Caterina Antònia Matas i Mach, dels masos Carbonell o Guilló, el mas Nou i el mas Gran a Ullà. El 25 de maig, en l'arrendament del mas Nou d'Ullà a Antoni Pons, *agricola* d'Ullà, es pacta:

Ítem, que en los anys se fasse arròs en las terras de dit mas me reservo a mon favor la mitat de la terra, reservant-me així mateix a mon favor tot lo arròs cedeixen o cedescan los senyors de las ayguas per rahó dels ajustos de ditas partions, sent de vostre obligació llaurar-me a vostres gastos tota la terra me reservo, com y que no pugau elegir parcer per la part de vostra terra sens intervenció del amo o de son procurador, per voler que los parcers que se elegiran interessen a las terras de tots los masovers, pagant-me dit masover los tersos de aquella mitat de terra vos queda, y aportar-me en la casa de Mach tot lo arròs recullia, tant de la part de terra me reservo, com los tersos de la part vostra, quedant-me la facultat y poder de ajustar sens intervenció vostra las partions en lo modo y forma y anys me aparexerà.⁴⁰

A les heretats de les Deveses de Torroella de Montgrí, la universitat es reserva, inicialment, la tercera part de les terres d'arròs per, més endavant, fer com els altres senyors útils: la meitat de les terres «per utilitzar-la per via de arrendament o altrament, com millor convinga al benefici de dita universitat o de sos acreeadors». I traspasa als parcers el pagament del regadiu: un quartà d'arròs per vessana «en subcidi dels gastos del regadiu».⁴¹

38. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 397, f. 209r-v, 210r-v i 211-212r-v.

39. AHG. Notaria de Torroella: 397, f. 249r-v.

40. AHG. Notaria de Torroella: 389, f. 247v.

41. Clàusula que figura en el contracte d'arrendament de l'heretat petita de les Deveses fet el 26 de març de 1764, que es repeteixen en les altres cinc heretats de la universitat de Torroella de Montgrí; AHG. Notaria de Torroella: 396, f. 259r.

Al requeriment efectuat el 15 de juliol de 1767 a la cúria de Torroella de Montgrí per Antoni Celles, aguller de Girona, que el 7 d'abril de 1761 va arrendar per cinc anys a Felip de Cruïlles i de Peguera els terços del mas Martí de Sobrestany, i que va ampliar el contracte dos anys més, amb pacte de poder fer tractes i convinences amb els masovers, amb els quals es pacta el pagament de la meitat de la collita de les terres d'arròs, respon l'Audiència que només es podrà exigir als masovers el terç de l'arròs, fins i tot en el cas que els tractes entre arrendataris i masovers siguin anteriors al reglament de 1767.⁴² Aquest article xxx del reglament de 1767, pel qual «los dueños de las tierras no podrán hacer con sus colonos y parceros otros pactos para la cosecha de arroz que reservarse el tercio de todo lo que se cogiere, añadiendo lo más una sola quarta parte de quartera por vessana», va comptar amb la frontal oposició dels senyors útils i propietaris de masos, que van aconseguir tornar a la meitat de la collita d'arròs en el nou reglament de 1775, on es dirà: «los dueños de las tierras arrosales podrán hacer con sus colonos o parceros los contratos que les pareciere..., pero no podrán obligar a los dichos colonos o parceros a que les paguen mayor porción de frutos que hasta la mitad del producto que dieren las tierras arrendadas o dadas en parceria». La intromissió de l'Audiència, en el que era una pràctica habitual i assumida per les parts, quedava rectificada. Els senyors útils de masos percebien, de les terres d'arròs, la meitat de la collita. No passa en cap altre conreu.

La sembra «així y de la manera se practica en est pahis»⁴³

En el segle XVIII, la pràctica habitual de conrear arròs a l'Empordà es fa, segons el sistema de sembra, durant el mes d'abril, i se sega el mes d'octubre, com a molt tard. No hem trobat referències explícites al planter d'arròs, com és habitual en terres valencianes (Mateu 1987: 52-57; Peris 2003: 97-99; Ardit 2016: 262 i 264). Entre la sembra i la sega, és de vital importància la inundació de les partions i els eixugons, i com a feina important l'eixarcolar o birbar per treure les males herbes.

La terra havia de ser convenientment llaurada abans de rebre la llavor. En més d'un contracte de masoveria, i ho hem vist per les terres de l'estany de Belcaire, calien de tres a quatre «llaurons». Amb aquesta finalitat, en les heretats grans, com farà la mateixa universitat de Torroella de Montgrí per als masos de les Deveses, s'estipula que els masovers hagin de tenir de tres a quatre parells de bous. El que no era una bona pràctica, que també es feia, era sembrar damunt del rostoll de blat.⁴⁴ El propietari Pere Brunet diu, el 8 d'abril de 1771, en el marc d'un

42. AHG. Notaria de Torroella: 399, f. 365r.

43. «Ítem, que los dits y alt anomenats colons de dit estany tingan per lo que respecta al dit any mil set cens cinquanta y tres de llaurar bé y degudament a ús y costum de bon pagès, és a saber, quiscú la terra de sa parceria en lo modo dalt dividit, y aquella sembrar en dit any de arròs, així y de la manera se practica en est pahis» (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 335. Pactes fets pel procurador del marquès de Ciutadilla amb els parcors de l'estany de Belcaire, el 30 de juny de 1752, f. 369r-v).

44. És ben explicitat per Narcís Albert de Belcaire de com treballava les terres el masover de Joan Thomàs de Sant Jordi Desvallès: «tenir la terra mal treballada, de forma que sembraren aquella o part de ella sens llaurar y lo rebroll del blat que hi havian dallat se ha menjat lo arròs, en tant que la experiència ho fa véurer que en tots los paratges que tróbian la terra per fer las crestas hi ha abundància de planta». La conclusió era evident: el parcer «no entén cosa en matèria de arrossos, com és la pública veu y fama entre los demás parcors de dita partió» (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 337, 18 de juny de 1754, f. 369). També ho veiem en una queixa dels arrendataris de les terres d'arròs de Felicià Puig i Padrola a Albons, que el seu masover, Joan Blanch, «haja sembrat moltas vessanas de terra sens haver

procés judicial a la Intendència de Catalunya, en representació de diferents senyors útils de terres, «que para la siembra de arròs únicamente se da a la tierra una labrada inferior poco antes de inundarse de agua, se echa por cada vessana no más que media quartera de arròs bueno y tres quartos de quartera si es inferior».⁴⁵ En relació amb el blat, requereix menys llaurades.

La sembra es feia a partir de la segona quinzena d'abril i primers de maig. El 13 de maig de 1747, a Torroella de Montgrí, es fa un pregó per aturar la sembra als Jonquers i Jonquerets, segons es diu, perquè el 1704, que se'n va sembrar, va provocar una forta mortalitat. No sabem si es va impedir la sembra, ja que el 22 de març de 1755 torna a haver-hi posicions enfrontades al consell de la universitat de Torroella de Montgrí per la sembra al mateix lloc. El 15 de maig de 1765, els regidors de Torroella de Montgrí requereixen Joan Fuster per haver sembrat arròs als Jonquers i Jonquerets.⁴⁶ El 9 de maig de 1764, el batlle de Verges fa un pregó per impedir la sembra de l'arròs al pla de Segalàs, entre Ullà, la Tallada i Bellcaire, i l'11 de maig s'esbotza la botada per impedir l'arribada de l'aigua.⁴⁷ Els mesos d'abril i maig eren, doncs, moments de màxima demanda de treball en les partions arrosseres, fins al punt que, quan el 19 d'abril de 1756 es requereix als veïns de Torroella de Montgrí anar a bagatge a les obres de construcció del castell de Figueres, els regidors es fan ressò de la «repugnància y inquietut respecte de estar en lo fort de la sembra del arròs».⁴⁸

No disposem, per ara, de cap instrucció o memòria pagesa del conreu de l'arròs. La descripció que en fa el procurador de la universitat de Verges, en plet amb el marquès de Ciutadilla, el 1765⁴⁹ ens servirà de punt de partida. El memorial mostra l'oposició al conreu per considerar-lo nociu per a la salut. Aquesta vegada, però, ens interessa l'exposició relativa a com es portava a terme el conreu de l'arròs, des de la sembra fins a la sega.

1. Primeramente, dize que en los lugares, término y parages en que se acostumbra y ha acostumbrado sembrar arròs es y ha sido en terreno en diferentes balsas o áreas triangulares, cuadrangulares y otras figuras por una

llaurat aquellas y altres que las llauraba que hi havia aygua a jonolls del bestiar y per eixa causa no haver pogut llaurar aquellas com se acostuma y requireix, en tant que en las closas hi ha unas balcas que donan a sintura, lo que és en grave perjudici de dit arrendament» (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 389, 11 de maig de 1756, f. 364r).

45. ADG. Arxiu de casa Carles. Lligall en foli 14. 3. *Exemplares, sentencias de vista y revista proferidas en el tribunal de la Intendencia del Principado de Cataluña...*

46. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 397: f. 280r-v.

47. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 396. Requeriment fet per Narcís Albert, pagès de Bellcaire, al batlle de Verges per la crida feta, a la cúria de Torroella de Montgrí (f. 390r-v), i testimoni de la rompuda que fan Joan Barceló, jornalier, i Josep Geli, pagès de Verges (f. 488r-v).

48. «Y atenten lo magnífico ajuntamiento quant onerós era a la pobre gent lo haver de deixar sas casas y haver de anar allí per tota la semana, gastant lo poch que tenían, ultra de pérdrer lo que podrian guanyar estant-se en casa, se resolgué que un dels regidors passàs a Figueras, junt ab los bagatges, a fi de cumplir ab lo ordenat per Sa Excel·lència y que miràs si allí se encontraria qui se'n volgués encarregar de dit treball, donant-los alguna cosa diàriament, ultra de la que donan los assentistas del dit fort de Sant Fernando, lo que se encontrà que Joan Conill y Joan Thomàs de Avinyonet se incorporaren lo treball, obligant-se a tràurer indemnes al comú de la vila de Torroella en cas que per no cumplir hagués de patir algun naufragi, y se'ls prometé que per cada carriot se'ls donaria quiscun die quatre sous y tres, ab que se tingué per bé, y los dits feren lo treball tot lo temps que la vila tindrà obligació de fer-hi anar. Per ço, se tragué restas que aquell que se voldria exonerar de semblant treball havia de pagar per quiscuna semana, a saber, és: per un jument, nou sous, y per carriot, vint-y-set sous. Los quals tots convingueren a pagar-los per satisfacer als qui cumplian per ells» (AMTM. 1.2.1.2. Llibre de Conclusions de Torroella de Montgrí, 1741-1773). Podrem qualificar de moltes maneres la decisió dels regidors, el que queda clar és la punta de demanda de jornals que es vivia a Torroella de Montgrí.

49. ACA. Sentmenat. Empordà: 55b.

línea de tierra vulgarmente llamada cresta, comunicándose todas por medio de una abertura dicha vulgarmente collada,⁵⁰ por donde entra el agua que vienen del canal y se distribuye por todas dichas respective balsas hasta llenarse según la necesidad y estado del arrós, por manera que el agua solamente del canal tiene libre el curso y la otra, distribuida en las balsas, parte queda dentro de ellas, parte pasa por las aberturas, parte sobresaliendo de las balsas se escampa por los campos, inundándoles, parte esparramándose por la tierra forma muy distantes rexorts, y parte⁵¹ al mismo canal, conforme se justificará, y es verdad, público y notorio.

L'exposició posa èmfasi tant en l'aigua embassada com en que es perd i inunda altres camps.

2. Otro sí dize, que la siembra de arrós [...], eo lo hallarse sembrado dicho arrós, dura por el espacio de tiempo dende mes de abril o maio hasta el noviembre-octubre del año en que se siembra, en cuyo espacio de tiempo debe ir y estar siempre el agua [en] dichas balsas o arcas, a excepción de cosa de dos o tres veces en el intermedio de dicho tiempo y en meses diferentes, en que debe apartarse la agua de dichas balsas y enjugarse estas, conforme lo dirán los testigos o en otra manera se justificará, y es verdad, público y notorio.

La sega s'acaba a l'octubre o a primers de novembre. A remarcar els, com a mínim, tres exigüons:⁵² per permetre l'arrelament de la planta, per poder eixarcolar⁵³ o birbar i, finalment, per poder segar.

3. Otro sí dize, en el agua de las balsas en que se siembra el arrós nace y crece mucho animal acuático, [...], que todo viene a morir y corromperse en tiempo está el agua en dichas balsas, y en las ocasiones en que se quita la dicha agua de las referidas balsas, que vulgarmente llaman aixugones, exalan un fator ingrato o gangrenosos u otro, conforme lo dirán los testigos, y en otra manera se justificará, y es verdad, público y notorio.

4. Otro sí dize, que igualmente en las dichas balsas en que se halla sembrado el arrós y en las ocasiones en que se aparta el agua de ellas y se enjugan, que vulgarmente llaman aixugons [...].

5. Otro sí dize, que el arrós comúnmente se corta o coge en el mes de noviembre⁵⁴ u otro mes cierto del mismo año en que se siembra, quitándose antes de él el agua, quedando el terreno donde se halla con mucho agua torpe o quieta, llena de los animales, vegetables.

50. Fins aquí és molt semblant a la memòria de Rafel Fuster, doctor en medicina de Castelló d'Empúries, del 7 de febrer de 1740, contrària al conreu de l'arrós: «El arrós se siembra en terreno dividido en diferentes balzas o áreas, triángulas, quadrángulas, sextángulas, etc. Por una línea de tierra llamada cresta, comunicadas todas por medio de una abertura dicha la collada, por donde entra el agua viene del canal, se distribuye en todas respective hasta llenarse según la necesidad y estado del arrós. Dura estar sembrado de dende el mes de abril hasta noviembre o últimos de octubre» (ACA. Sentmenat. Empordà: 36).

51. En blanc a l'original.

52. En l'informe de Francesc Prats i Matas es parla del «tiempo de los enxugones que cabalmente se practican en los meses de junio y agosto» (B. C. Junta de Comerç, caixa 37. xxxv, 1. Informe de Francisco Prats i Matas, Figueres, 6 d'abril de 1766, f. 9v).

53. En l'arrendament del mas Pigullem de Belcaire que fa el convent de Sant Agustí de Torroella de Montgrí, consta la clàusula que si el masover no eixarcola haurà d'esmenar els propietaris amb una quartera per vessana (contracte del 17 de juliol de 1752) i pot acabar amb comiat del masover (25 de juliol de 1759); AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 335, f. 379-381, i 393, f. 487v. És una mostra de la importància de treure les males herbes, ja que la penalització era la mateixa que si es deixava de sembrar una vessana de blat.

54. Per octubre.

Davant la no arribada d'aigua a les parcel·les, especialment en el moment crític, el previ a què la planta granés, especialment els mesos de juny i juliol, els particulars presentaran requeriments als senyors dels molins, als senyors de l'aigua i als qui s'ha lliurat el regadiu de la partió. El 26 de juny de 1762, diferents particulars requereixen el procurador del comte de Solterra perquè el rec no porta aigua, ja que el cadirat o la comporta de la resclosa del molí de Gualta es troba tapat per la sorra i hi ha una part del rec ensorrat.⁵⁵ El 12 de juliol de 1765, diferents terratinents, a la cúria de Torroella de Montgrí, requereixen qui s'ha lliurat el regadiu de la Madriguera perquè mantingui el rec en les condicions necessàries d'amplada i fondària per fer arribar l'aigua per estar a l'últim eixugó.⁵⁶

La sega de l'arròs es fa el mes d'octubre. Hi ha referències de segues acabades el 16 octubre de 1763: arròs tallat i arròs per tallar a Torroella de Montgrí, quan l'aiguat se'l va emportar.⁵⁷ En canvi, el 17 d'octubre 1780 no es troba qui vulgui segar l'arròs. Josep Olivet, pagès de Torroella de Montgrí, ha sembrat arròs a l'estany de Poma, territori propi de la vila, sense tenir arrendament ni consentiment de la universitat. Els regidors decideixen donar a segar i batre l'arròs al menys donant, però només troben qui ho vulgui per vint-i-tres rals la vessana. En considerar-ho massa elevat, decideixen fer una nova taba per vendre'l directament, però tampoc no troben comprador. Es resol segar-lo a compte de la universitat.⁵⁸ No troben segadors pel preu o és una manera de solidaritzar-se amb Josep Olivet? Amb anterioritat, potser perquè era tard, el 25 d'octubre de 1763, Martí Carles havia promès pagar 2 lliures i 7 sous per segar i lligar cada vessana d'arròs; tot i així, constata que no ho han fet.⁵⁹ La sega requereix rapidesa. D'aquí que es puguin pagar preus elevats. Però també podem trobar vagues de braços. Malauradament, la sega és una modalitat de la contractació de treball de la qual en els protocols notariais no n'ha quedat rastre: els tractes són orals.

El batre, com a València, es feia amb eugues i cavalleries. Els propietaris d'eugues cobraven el dret de cossures per batre, que generalment s'estipulava en un vintè de la collita. Els masos disposen d'eugassades considerables⁶⁰ a les quals, a banda de la cria, dediquen a batre.⁶¹ Per la seva banda, la universitat de Torroella de Montgrí, el febrer de 1767, estipula, en l'arrendament de l'heretat Gran de les Deveses, que el dret de cossura de l'arròs serà del 3%.

55. El mateix dia es requereix a l'adjudicatari del regadiu que no arriba aigua a la partió de la Madriguera i les Deveses per falta de capacitat i fondària del rec; AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 394, f. 430 i 431.

56. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 397, f. 405r-v. La resposta de Josep Ramell al requeriment és contundent: té quinze persones treballant dos dies seguits i, a banda que no li correspon a ell netejar el rec, apunta altres causes perquè l'aigua no hi arriba: «se respon que no obstant de ser esta part arrendatari de dit regadiu, no queda ell obligat en fer limpijar aquell, sinó tant solament lo que sie necessari per aportar la aygua per regar la dita partió, y no per regar altres terras que són fora de la partió, y si no haguessen permès, y permeten de present, que Joan Fuster, pagès de dita vila, per regar sas terras, que són fora de la partió, trau per medi de una branca de aygua de dit regadiu, sens que en assò estiga esta part obligat en fer més gran lo regadiu, no los faltaria la aygua» (f. 406r).

57. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 395, f. 733r.

58. AMTM. 1.2.1.2. Llibre de Conclusions de Torroella de Montgrí. 1741-1773.

59. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 395, f. 698.

60. L'eugassada dels Carles, el 3 de juliol de 1763, era de vint-i-nou caps; AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 395, f. 489v.

61. En l'arrendament del 27 de desembre de 1760 d'una peça de terra en la qual s'ha de sembrar arròs, l'arrendatari està obligat a batre amb les eugues del patrimoni Quintana i a pagar el dret de cossures al cinc per cent (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 656, f. 3).

Ítem, que en cas tingau eugas pròpies serà de vostra obligació tant en la cullita del blat, com en la del arròs, en fer tres batudas en quiscuna semana y en los restants dies de ella no vos serà permès eixir fora de las Devesas per bàtrer garbas de particulars, sí que estareu obligat a repartir las restants diadas als demés masovers de ditas Devesas que no tingan euguasada, y que per dret de cossuras sols pugau exhigir, esto és, de blat y demés grans de aresta, sinch per cent, y del arròs tres per cent. Y en cas que vós dit masover no tingau eugasada pròpia, no vos serà permès buscar altres eugas per bàtrer ningun gènere de garbas, sinó ab las euguasadas tingan los masovers de ditas Devesas mentres arribian entre tots ells a fer dos augasadas.⁶²

La sega de l'arròs es donava per acabada la primera quinzena del mes d'octubre. En tenim mostres amb pregons de prohibició d'espigolar arròs a Torroella de Montgrí: el 14 d'octubre de 1741,⁶³ amb pena de tres lliures o trenta dies de presó, i també el 17 d'octubre de 1737.⁶⁴ A Torroella de Montgrí, el 27 d'octubre de 1737, a instàncies del collector del dret de l'aigua, es pregona, amb pena de 10 lliures, que no es pugui partir l'arròs sense avisar-lo, amb pena de deu lliures.⁶⁵ El 22 d'octubre de 1741, el pregó prohibeix la pastura en els camps d'arròs fins que les garbes no s'hagin tret.⁶⁶ Després del batre, tocava fer les parts. El 2 d'octubre de 1757, els regidors de Torroella de Montgrí, després de fer-se ressò de les queixes «sobre del gran dispòtich y fraus se fan ab lo mesurar lo arròs», disposen fer una crida «que de esta ora en avant ningú se atrevesca mesurar arròs que la quartera no sia afinada, ab sescla de ferro dalt, no pitjant lo cabàs quant lo únplan, ni tirart-lo ab violència dins la quartera, no aturant el que cau y no pot estar en ella, ni donar cossa al comulit, podent, el que comprarà lo rebra lo arròs, si li apar, tirar un cabàs o mitgs al cim del comulit, com se fa quant se mesura blat y demés grans per a què ningú pèrdia cosa».⁶⁷ L'activitat de blanquejar⁶⁸ es feia just en el moment de vendre.

Rendiments

Es permetia sembrar arròs dos anys seguits (fer retorn) en una mateixa parcel·la, de manera que la rotació biennal moltes vegades acabava essent trencada, ja sigui per repetir la sembra de blat o la de l'arròs, o per sembrar blat després de la sega de l'arròs. A les terres de l'estany de Bellcaire i el pla de Sobrestany ho practicaven de temps enrere:

Ítem, y respecte lo estil per molts anys ha se té en dit estany de Bellcayre de fer dos anys consecutius arròs, y en seguida después de un any de descans en la terra de dit estany dos anys també consecutius blat, tornant-se después fer arròs, és pactat y concordat entre ditas parts que sí dits dueños del estany volian variar lo dit estil

62. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 399, f. 143r.

63. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 344.

64. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 343.

65. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 343.

66. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 344.

67. AMTM. 1.2.1.2. Llibre de Conclusions de Torroella de Montgrí. 1741-1773, f. 95r.

68. El viatger Francisco de Zamora, en referir-se al moli de l'Armentera, diu que s'hi molia dues vegades: «la una para quitar la camisa y la otra para blanquear el arroz. Nos dijeron que los valencianos traen mucho arroz, quitada la arista, para blanquearlo aquí y venderlo después por arroz de esta tierra» (Zamora 1973: 359-360).

túngan estos la obligació de avisar dos anys antes del any en que vúlgan fer arròs en dit estany als dits terratinents per a que púgan disposar llurs terras en lo modo convenient y fer arròs si voldran.⁶⁹

A l'estany Marisc de Pals i a l'estany de Boada, el 28 de maig de 1757, el notari Josep Pouplana i la universitat de Pals arriben a una concòrdia per la qual estableixen que plantaran arròs els anys 1758 i 1759, que el 1760 s'hi farà blat i que passats els cinc anys repetiran la sembra d'arròs dos anys seguits.⁷⁰ La pràctica de «retornar» era habitual, almenys en les terres més fèrtils.⁷¹

En el plet que insten el marquès de Ciutadilla i els regidors de Bellcaire, Canet, la Tallada i Ullà contra Manuel Perich i altres de la vila de Verges, a l'Audiència, a la sala del noble Manuel Veyán, per la rompuda de la botada de l'11 i 13 de maig de 1764 i per les pèrdues ocasionades al reg de l'arròs del pla de Segalàs, a fi de ser indemnitzats, es fan uns càlculs aproximats del rendiment de l'arròs. S'han de prendre amb precaució aquestes dades que la part contrària faria disminuir.

Taula 1
Rendiments de l'arròs, uns anys amb altres, al pla de Segalàs

	<i>Rendiment net per al propietari,¹ lliures/vessana</i>	<i>Quarteres d'arròs per vessana</i>
Terres de primera qualitat	16 lliures	12 quarteres
Terres de segona qualitat	12 lliures	7 quarteres

Font: ACA. Sentmenat. Empordà. 55b.

1. ADG. Arxiu de casa Carles. Lligall en foli 14. 3. *Exemplares, sentencias de vista y revista proferidas en el tribunal de la Intendencia del Principado de Cataluña...* En un altre procés judicial entre M. Teresa de Tamarit i Suficiència Carles i d'altres, en relació amb els anys 1707 i 1708, el procurador de Suficiència Carles diu que «los danos [...] regularmente se quantan y estiman a razón de quinze quarteras por quiscuna vessana, poco más o menos», «que és lo que uns anys ab altres se acostuma collir». És, suposem, la producció bruta. El procés figura en el mateix lligall.

Pere Brunet i Antoni Perramon, representants dels terratinents i senyors útils de terres, el 18 de maig de 1771, declaraven que les terres ben regades podien donar 12 quarteres d'arròs per vessana, amb la qual cosa hi ha coincidència amb el càlcul anterior.⁷²

69. Capitulacions, del 12 de març de 1752, per la sembra de l'arròs a l'estany de Bellcaire entre el marquès de Ciutadilla i Felip i M. Francisca Wits i els terratinents de Sobrestany (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 335, ítem 12, f. 214v). El contracte d'arrendament de les parceries de l'estany, del 30 de juny de 1752, estableix una rotació en la qual el guaret desapareix per als cinc anys següents. On queda establerta aquesta rotació: 1752: arròs; 1753: arròs; 1754: ordi, civada, blat o tardanies, excepte mill i blat de moro; 1755: blat, precedit de quatre llaurons, i 1756: blat, precedit de tres llaurons (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 335, f. 367-371v).

70. A aquesta concòrdia s'hi arriba després que Josep Pouplana hagués obtingut de la Intendencia el 1745 l'establiment dels estanys Boada i de Sant Feliu de Boada, a Palau-sator. Quan comença una séquia que connecta amb l'estany de Pals, els regidors de Pals recorren a la Intendencia. Pouplana obté, per agnició de bona fe, l'establiment de l'estany Marisc de Pals el 1746. Hi haurà sentències favorables a Pouplana el 1752 i una de ratificada pel Consell d'Hisenda a Madrid el 1756. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 391, f. 477r-489v. El conflicte de l'estany de Pals portarà cua.

71. Com al mas Pinell, quan, el 6 de febrer de 1670, la vídua Teresa de Carles requereix el batle, que té l'heretat segregada, «que no puedan los arrendadores o arrendador volver a sembrar o vulgarmente dicho retornar, sino en la mitad de las tierras de dicha heredad que son más fértiles y pingües» (AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 338, f. 120v-121r).

72. Per València, trobem rendiments d'1:12 fins a 1:100 (Ardit, 2016, p. 316 i 322).

Si tenim en compte que la sembra podia anar de mitja a tres quarts de quartera per vessana, aquests rendiments suposen una relació llavor/collita que se situa entre 1:14 i 1:24 amb una sembra de mitja quartera, i entre 1:9,33 i 1:16 amb una de tres quartans per vessana. Podem pensar que el procurador del marquès de Ciutadilla exagerava. Amb tot, hem de convenir que el rendiment és molt superior al del blat. Com assenyalen les universitats de Torroella de Montgrí i l'Escala:

Otro sí, que la cosecha de arroz por lo regular es más abundante que no la de trigo, zevada y otra especie de frutos que se recogen en el pahis del Ampurdán, así mismo se suele vender a mayor precio que no el trigo, y aún con mas facilidad, de suerte que qualquier que tenga arroz, tanto en grano como en sembrado, más fácilmente halla comprador u quien le preste dinero para sus haveres y ocurrencias que no si tiene trigo, así en grano, como sembrado, como lo dirán los testigos y es verdad, público y notorio.⁷³

Pedro Gómez, regent de l'Audiència de Barcelona, el 18 de novembre de 1796 reblava el clau quan deia: «Son tantas las ventajas y beneficios que se experimentan de la cosecha del arroz en el territorio del Ampurdán, propio y proporcionado para ello, como que excede a buen seguro en el duplo su valor al de qualquier otro fruto que se siembre».⁷⁴ No sabem si era el doble, però si que tenim la certesa que era molt lucratiu. Ens falta, ara per ara, disposar d'una comptabilitat que ens permeti quantificar-ho. D'indicis, n'hi ha.

Conclusions

La pràctica del conreu de l'arròs a l'Empordà del segle XVIII implica la introducció en el sistema agrari d'un conreu amb un elevat rendiment en relació amb els habituals conreus de secà. La introducció de l'arròs millora de llarg l'ús intensiu de la terra, fins al punt que, en alguns llocs privilegiats com l'antic estany dessecat de Bellcaire, trobem rotacions en què el guaret pràcticament desapareix. Els elevats rendiments del conreu de l'arròs porten la mobilització d'ingents quantitats de treball, tant de les que s'han de dedicar a la preparació del regadiu i el manteniment de molins i la xarxa de recs i séquies, com les del conreu, i de capital àvid dels guanys derivats de la comercialització de l'arròs. El benefici explica, en bona mesura, l'extensió de la superfície arrossera en el segle XVIII. Era un bon negoci i alhora una bona oferta de treball. Negoci i treball, vet aquí la importància de l'arròs. La introducció de l'arròs en les rotacions implicava també una important bonificació per a la terra. Hem vist sembrar arròs dos anys seguits, però no disposem, per ara, dels rendiments d'aquestes parcelles en els anys en què van ser sembrades de blat o d'altres cereals de secà. Més enllà dels rendiments anuals de l'arròs, per poder entendre la seva importància, cal analitzar resultats per uns quants anys i unes quantes collites.

També hem volgut posar de manifest que fins a les reglamentacions de 1767, i els canvis reconeguts en la de 1775, la pràctica agrària en aquesta zona empordanesa es regia per la ne-

73. AMTM. 1.4.1. 1767. Procés informatiu sobre arròs. 1767. Presentats a la cúria de Torroella de Montgrí el 27 octubre de 1787. Ítem 12.

74. BC. Saudín 80, 306, f. 38v.

gociació entre les diferents parts implicades. La negociació començava per conrear arròs: entre senyors de molins, senyors de les aigües i senyors útils de terres, entre els quals les universitats de la zona, importants senyors útils. Després, per la preparació del regadiu. I els tractes a masoveria que es derivaven de la contractació dels masos, els quals admetien clàusules específiques per al conreu de l'arròs, entre les quals les reserves que feia el propietari de les terres per sembrar arròs o la cessió de la meitat de la collita de les terres d'arròs, a banda de tot un seguit de clàusules relatives al manteniment de recs i motes. Alhora, hi havia també una negociació amb els jornalers que, per alguns indicis apuntats, no sembla que fos exempta de posicions de força. Tota aquesta negociació i aquest pacte van quedar enrere amb la reglamentació general de 1767, quan el conreu de l'arròs, segons el mapa de les partions que en va resultar, implicava la sembra un any de cada cinc. Anys i segles de negociació i pactes quedaven enrere per donar pas a una etapa que no acabaria amb la conflictivitat, sinó amb el conreu de l'arròs a l'Empordà.

Bibliografia

- AGUSTÍ, Miquel (1617). *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*. Barcelona: Esteve Liberós. Edició facsímil, amb estudis preliminars de Lluís Argemí *et alii*. Barcelona: Altafulla, 1988.
- ARDIT, Manuel (2016). *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*. Catarroja-Barcelona: Afers. Primera edició 1993.
- BOIX, Lurdes (coord.) (2015). *El conreu de l'arròs. Ampostins i valencians a l'Escala*. L'Escala: Ajuntament de l'Escala-Museu de l'Anxova i de la Sal.
- CARRERA PUJAL, Jaime (1947). *Historia política y económica de Cataluña. Siglos XVI al XVIII*. Vol. IV, Barcelona: Bosch.
- CASANOVAS I CANUT, Sebastià (1978). *Memòries d'un pagès del segle XVIII*. Barcelona: Curial. Edició a cura de Jordi Geli i Maria Àngels Anglada.
- CONGOST, ROSA; GIFRE, Pere (2001). «'Déu i el diable'. Notícies sobre el conreu de l'arròs al Baix Empordà (segles XVIII-XIX)», *Afers* núm. 39, p. 333-369.
- GIFRE, Pere (2013). «Drets de l'aigua, drets de la terra i conreu de l'arròs a l'Empordà del segle XVIII», *Estudis d'Història Agrària* núm. 25, p. 183-197.
- GIFRE, Pere (2016a). «Aigua, febres, beneficis i jornals. El conreu de l'arròs a l'Empordà (1721-1797)». Dins *Recursos i territori. Perspectiva històrica i nous equilibris. X Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Manresa, octubre 2016*. En premsa.
- GIFRE, Pere (2016b). «Un episodi del conreu de l'arròs a l'Empordà. Temps de negociacions (1740-1764)». Dins *Recs històrics: pagesia, història i patrimoni. IXè Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local. Alguair, 20 a 22 d'octubre de 2016*. En premsa.
- GIRALT, Emili (2002a). «Les fonts del *Llibre dels secrets de agricultura* de fra Miquel Agustí (1617)». Dins *Mélanges offerts à Charles Leselbaum*. París: Editions Hispaniques, p. 327-339.
- GIRALT, Emili (2002b). «Tècniques, rendiments, mutacions agrícoles i aspectes agrosocials del segle XVIII. L'exemple d'una finca del Penedès», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* núm. xx, p. 229-321.

- LUNA-BATLLE, Xavier (2013). «El *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril* (1617) de Miquel Agustí: un llibre no del tot obert», *Manuscrits. Revista d'Història Moderna* núm. 31, p. 65-87.
- LUNA-BATLLE, Xavier (2015). «*Els Secrets d'agricultura* (1617) de Miquel Agustí en el context dels llibres agrònomicos europeus», *Manuscrits. Revista d'Història Moderna* núm. 33, p. 17-32.
- MARTÍ ESCAYOL, Maria Antònia (2008). «Les fonts del *Llibre dels secrets d'agricultura* de Miquel Agustí: El MS754 de la Biblioteca de Catalunya i el MS291 de la Bibliothèque Nationale de France», *Afers. Fulls de recerca i pensament* núm. 23, p. 289-311.
- MATEU, Enric (1987). *Arroz y paludismo. Riqueza y conflictos en la sociedad valenciana del siglo XVIII*. València: Edicions Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- PERIS, Tomàs (2003). «La terra de l'arròs i les moreres». Dins *Història de la Ribera*. Vol. II, Alzira: Bromera, p. 96-114.
- ROIG, Marisa (2007). «El conjunt hidràulic del molí de l'Armentera». Dins *Actes. El paisatge element vertebrador de la identitat empordanesa*. Vol. II, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, p. 413-419.
- SURROCA, Joan (s.d.). *El conreu de l'arròs a l'Empordà* (Tesi de llicenciatura). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- SURROCA, Joan (1979). «El conreu de l'arròs a l'Empordà del segle XVIII», *Estudis d'Història Agrària* núm. 2, p. 73-94.
- VEGA, Salvador (2015). «Els senyors de l'aigua i el conreu d'arròs al marge esquerre del Baix Ter, als segles XVI i XVII». Dins L. BOIX (coord). *El conreu de l'arròs. Ampostins i valencians a l'Escala*. L'Escala: Ajuntament de l'Escala-Museu de l'Anxova i de la Sal, p. 22-44.
- VILAR, Pierre (1966). *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Vol. III, Barcelona: Edicions 62, p. 308-316.
- ZAMORA, Francisco de (1973). *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona: Curial. Edició a cura de Ramon Boixareu.